

بررسی و شناخت ظرفیت‌های تصویرسازی شعر فارسی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی

حسین امانی

دانش‌آموخته کارشناسی تلویزیون و هنرهای دیجیتال، دانشگاه صداوسیما

Email: hooam44@gmail.com

چکیده

تصویرسازی در کتاب‌های درسی کودکان یکی از مسائل مهم و دغدغه‌ای اصلی در تمامی جوامع فرهنگی دنیا است. تصاویر بیش از کلمات توجه کودکان را جلب می‌کنند. کودکان از طریق چشم یادگیری و ارتباط با مفاهیم و اشیاء دنیای پیرامون خود را انجام می‌دهند و تصاویر و اشیاء را مانند کلمات می‌خوانند و برای هر کدام از آنها مفهومی خاص می‌آفرینند. پس تصویرسازی به عنوان یک ابزار تاثیرگذار در انتقال مفاهیم درسی کودکان را تحت تاثیر خود قرار می‌دهد و متن و تصویر را همسو کرده و درک مطالب درسی را راحت می‌کند. حال با توجه به این موضوع هدف اصلی در این مقاله تحلیل و بررسی راهکارهای مناسب جهت تصویرسازی شعرهای کتاب فارسی دوره ابتدایی در روند یادگیری مفاهیم متن شعر بوده است. برای این منظور سه معنی ساز، سبک، فرم و رنگ در تصویرسازی کتاب‌های درسی بررسی و راهکارهای برای انجام هر چه بهتر شدن این تصویرسازی‌ها ارائه شده است.

واژگان کلیدی: تصویرسازی، تصویرسازی کودک، کتاب درسی، کتاب فارسی دوره ابتدایی

۱- مقدمه

یکی از عناصر مهم و ضروری برای آموزش مفاهیم شعرهای فارسی به ویژه در سطوح پایین تحصیلی استفاده از تصویرسازی‌های درست و مناسب در کتاب‌های درسی و آموزشی است. تصویرسازی‌ها انگیزه‌ایی در کودکان به وجود می‌آورند و آن‌ها را تشویق می‌کنند که در جریان مطالعه حضوری فعال داشته باشند. کاربرد این تصویرسازی‌ها در آموزش علاوه بر افزایش توجه فراگیران به موضوع درس سبب متنوع شدن متن کتاب درس نیز خواهد شد. ماریکا براوان اعتقاد دارد که اگر کودکی عادت کند صفحات طراحی شده زیبایی را در کتاب‌های تصویری ببیند، به شکل زنجیر وار شکل‌های متفاوت و جالبی در ذهنش تداعی می‌شود و این روند تا بزرگسالی او ادامه می‌یابد (سیانسیولو، ۱۳۸۰، ۷۳). ویلیام ایوینس نیز در باب اهمیت تصویرسازی کتاب در کتاب «چاپ و ارتباط بصری» می‌نویسد: «در قرن نوزدهم کتب علمی و خبری که مملو از تصاویر با ایلوسترسیون‌های بسیار مفید برای فهم مطلب بود در اختیار توده عظیمی از انسان‌ها در اروپا و آمریکا قرار می‌گرفت. نتیجه این شد که در طرز تفکر و فهم عملی مردم از پدیده‌ها انقلابی بس عظیم به وجود آمد. اهمیت و عظمت فرهنگی و سیاسی این انقلاب از اهمیت و عظمت اقتصادی و فنی آن قرن کمتر نبود» (Ivins, 1953, 25). بنابراین با توجه به مطالب ذکر شده می‌توان

از اهمیت بالای تصویر سازی در کتاب‌های آموزشی کودکان آگاه شد و تصویر را از متن، جهان شمول‌تر دانست. به همین جهت در این مقاله سعی بر آن است تا با مطالعه تصویر سازی کودک و شناخت نحوه‌ی استفاده از آن در کتاب‌های درس به ارائه راهکارهای مناسب در جهت انجام هرچه بهتر این موضوع در کتاب‌های فارسی پرداخته شود تا زمینه‌ای برای پرداختن به این مسئله در کتاب‌های درس فراهم آید.

۲- روش تحقیق

روش پژوهش این مقاله تحلیلی - توصیفی است. این پژوهش ضمن بررسی منابع کتابخانه‌ای همچون کتاب، مقاله و تحقیق میدانی از راه گردآوری تصویر سازی‌های کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی سعی دارد با شناخت معنایی دقیقی از تصویر سازی آموزشی و تاثیر آن در عمل یادگیری و درک درست مفاهیم درسی در مخاطب کودک دست یابد و ویژگی‌های چنین روش آموزشی را توصیف کند. تا به کمک تحلیل چگونگی آن‌ها تاثیرات تصویر سازی بر یادگیری مفاهیم درسی بررسی گردد.

۳- تصویر سازی در ایران

اولین نشانه‌های استفاده از تصویرگری در ایران را می‌توان به انسان‌های ماقبل تاریخ نسبت داد که در زمان بیش از ۸ هزار سال ق. م برای بیان مقصود خود از تصویر بهره گرفته و تصاویر غار میرملاس و صخرنگاره‌های منطقه کوه‌دشت لرستان را خلق کرده‌اند. با گذشت زمان نوع و سبک این نوع تصویر سازی نیز تغییر کرده و تصاویر از دیواره غارها و صخره‌ها به تزئینات برای کاخ‌ها و اقامتگاه و پس از آن نیز به عنصری برای مصور سازی متن کتاب‌ها تبدیل شده است که اولین رگه‌هایی از این تغییر را شاید بتوان در عصر ساسانی نسبت داد که تنها مدرکی که این امر را تایید می‌کند گزارش‌هایی از برخی مورخان اسلامی از جمله ابولحسن علی مسعودی است که در اوایل قرن چهارم هجری به یک کتاب قدیمی در دوره‌ی ساسانی اشاره می‌کند که اعمال شاهان ایران در آن تصویر شده است (پاکباز، ۱۳۹۳، ۳۲). حال با این وجود کهن‌ترین کتاب مصور دوران باستان ایران را شاید بتوان کتاب ارژنگ مانی دانست که جز چند قطعه‌ای از این کتاب باقی نمانده است. شیوه‌ی کتاب سازی و تصویرگری این اثر بعدها نیز در نگارگری‌ها و کتاب آرایبی ایران تاثیر گذاشت و سبب پیدایش مکاتب مختلف نقاشی ایرانی شد (همتی - آهویی، ۱۳۸۱، ۳۴). با شروع به کار، کارگاه‌های تولید نسخه‌های مصور حکومتی تصویر سازی کتاب در ایران رواج پیدا کرد. در این دوره شاهد خلق نمونه‌های بی‌بدیلی از مصور سازی کتاب‌های ایرانی از جمله شاهنامه بایسنقری، شاهنامه تهماسبی، خمسه نظامی و انوار سهیلی بوده‌ایم که هر کدام از این نسخ گنجینه‌ی غنی را برای هنر مصور سازی ایران به ارمغان آورده است که ثمره‌ی آن نیز تا به امروز در هنر تصویرگری ایران وجود داشته. حال با شروع به کار مدرسه دارالفنون و چاپ کتاب‌های آموزشی آن، دوره جدید تصویر سازی در کتاب معاصر ایران رقم می‌خورد که با تغییرات اندک تا به امروز نیز ادامه داشته است.

۴- سبک در تصویر سازی کتاب کودک

در هنرهای بصری سبک محصول نهایی تجمع بسیاری از عوامل و نیروهاست که در خلق یک اثر دخالت دارند. دونالد آندرسون می‌گوید: «سبک گاهی اساسی‌ترین عامل است برای انتزاعی کردن و ساده نمودن جزئیات پراکنده یک شکل بفرنج و تبدیل آن به روابط ساده گرافیک و قابل فهم و یک شکل هنری» (داندیس، ۱۳۹۳، ۱۵۰). پاتریشیا سیان سیولو منتقد ادبیات کودکان، در باره بکارگیری سبک هنری و میزان درک کودک در کتاب‌های کودکان بر این باور است که در سبک و سیاق هنر تصویرگری، مانند سبک نوشتن، کیفیتی پیچیده و غیر قابل بیان دارد و تحت تاثیر موضوع و حالت داستان، سن خواننده و تصور تصویرگر از وضعیت و شرایط او قرار می‌گیرد. هرچه سن کودک کمتر باشد سبک هنری باید گویاتر و واضح‌تر شود و هنرمند در استفاده از فضاها، ترکیب بندی، رنگ‌ها و به کارگیری خط‌ها و شکل‌ها محتاط‌تر عمل کند. (سیان سیولو، ۱۳۸۰،

۷۳). حال با توجه به نظریات بیان شده می‌توان سبک‌های زیر را مهم‌ترین و تاثیرگذارترین سبک‌های هنری در تصویرسازی کتاب‌های آموزش کودکان قلمداد کرد.

۴-۱- سبک ساده نگار یا نایف

در این سبک هنرمند جلوه‌ی هر چیز و هر صحنه‌ای را خارج از فضا و تجربه خود چیزها نشان می‌دهد (گدانسیلو، ۱۳۸۵، ۲۰۴). در این سبک به عمد از جزئیات زیبا شناسانه صرف نظر می‌شود و از انواع مختلف عناصر و شکل‌ها با نوعی شتابزدگی در آن‌ها استفاده می‌گردد تا به وسیله آن‌ها یک معنی کلی و پردامنه داده شود. مخاطب در این آثار با شیوه مقابل نمایی یا حالت نیمرخ در پرتو روبه‌روست و همچنین نوعی بی‌توجهی به آناتومی و پرسپکتیو در این آثار دیده می‌شود (تصویر ۱) که سرزندگی و خودانگیختگی نامتعارفی را به بارمی‌آورد. این سبک تصویری با ساده سازی عناصر تصویرگری درک کودک را از تصویر بالا برده و به بهترین شکل هدف تصوی گر را بیان می‌کند.

تصویر ۱- دو تصویرسازی از کتاب‌های فارسی (به ترتیب از راست به چپ) سوم و اول دبستان

۴-۲- سبک سورئالیسم یا فراواقعیت

تصویرگری سورئالیستی از هرگونه تحلیل زیبایی شناختی و فنی گریزان است و در انتخاب هر شکل و شیوه‌ای آزاد بوده (سیدحسینی، ۱۳۹۱، ۸۷۰). در این سبک در واقع نوعی تصور درونی وجود دارد اما نه به مفهوم مطلق بلکه به این معنی که تصورات درونی در همزیستی با بازنمودهای بیرونی تظاهر می‌کند. پس در این جا به هیچ وجه سخن از دید انتزاعی نیست. در این سبک بیش از آنکه تکنیک مورد توجه قرار گیرد نوع چینش عناصر تصویری و آفرینش خیال مورد توجه است. سورئالیسم راهی برای گشودن دیدگاه‌هایی است که کودکان دارند. سورئالیسم عناصر مورد علاقه کودکان را به یکدیگر مربوط می‌کند. این همان شیوه‌ای است که در آن می‌شود هر چیزهای نامربوط را به یکدیگر پیوند داد (اکرمی، ۱۳۸۸، ۷۰). سبک سورئالیستی را می‌توان به جهت نداشتن محدودیت در ایده‌های تصویری یکی از موثرترین سبک‌های هنری برای به تصویر کشیدن مفهوم و محتوای شعرها به خصوص برای گروه سنی کودکان دانست که روح شاعرانه شعر را به تصویر نیز منتقل می‌کند (تصویر ۲).

یار مهربان

من یار مهربانم دانا و خوش بیانم
 گویم سخن فراوان با آن که بی زبانم
 پندت دهم فراوان من یار پند دانم
 من دوستی هزمنده با سود و بی زبانم
 از من مباش غافل من یار مهربانم

عباس یحیی شریف

تصویر ۲- تصویرسازی از کتاب فارسی دوم دبستان

۴-۳- سبک امپرسیونیسم

کاربرد سبک امپرسیونیسم در تصویرگری بیش‌تر بر آن جهت برای کودکان شیرین و دلنشین است که در این سبک با استفاده از رنگ‌های خالص و کودکانه توجه ویژه‌ای می‌شود. از سوی دیگر شکل واقعی اشیاء و پدیده‌های طبیعی به گونه‌ایی ساده تصویر می‌شود. که در این باره سیان سیولو در کتاب انواع تصویرگری در کتاب‌های کودکان می‌نویسد: «امپرسیونیست‌ها به رنگ، روشن، نور و ظرافت تصاویر اهمیت می‌دهند و دوست دارند ایده‌شان را با استفاده از رنگ‌های از هم پاشیده بیان کنند» (سیان سیولو، ۱۳۸۰، ۷۳) که این امر در به نمایش درآوردن هرچه بهتر تناسب و همسوی تصویر و متن در شعر کمک شایانی می‌کند.

۵- فرم تصویرسازی

در هنرهای بصری کیفیت فرعی را می‌توان یکی از تاثیرگذارترین جنبه‌ی هنری اثر قلمداد کرد. فرای باور دارد که بیننده می‌تواند فقط در برابر خود فرم واکنش نشان دهد (پرتجان، ۱۳۹۲، ۲۴۰). حال این مهم در تصویرسازی کتاب‌های آموزشی کودکان بسیار مهم بوده و می‌تواند علت ارزش‌گذاری‌های ما به آثار خاص قلمداد شود. لوپس مولیوان نیز شکل و فرم اثر را تابعی از محتوای آن می‌داند (داندیس، ۱۳۹۳، ۱۵۵). طبق این نظریه می‌توان متن و محتوا را مرجعی برای فرم تصویرگری قلمداد کرد. حال نحوه‌ی شکل‌گیری فرم در تصویرسازی اشعار کتاب‌های فارسی دوره‌ی ابتدایی را می‌توان بر دو جنبه استوار دانست تا بتوان به بهترین نحو فرم و مضمون را به یکدیگر نزدیک کرد. جنبه اول را می‌توان مخاطبان اثر قلمداد کرد که متشکل از گروه سنی کودکان بوده. در این گروه سنی خاص فرم‌های مورد پذیرش غالباً فرم‌های ساده و به دور از هرگونه شلوغی و پیچیدگی است. این موضوع با افزایش سن مخاطب اثر و به تبع آن درک بهتر تصویری مخاطب کمتر مورد نظر قرار می‌گیرد بنابراین نیاز به پیچیدگی تصویر با بالا رفتن سن مخاطب افزوده می‌شود به نحوی که در تصویرسازی‌های صورت گرفته در کتاب‌های فارسی پایه اول دبستان و پایه ششم همین دوره تفاوت‌های فرمی بسیاری دیده می‌شود (تصویر ۳). تصویر-

گری در این دوره سنی معمولاً تخت و بدون بعد در نظر گرفته می‌شود تا به درک هرچه بهتر تصویر برای مخاطب کمک شود (تصویر ۳). این موضوع نیز با افزایش سن مخاطب کم‌تر مورد توجه قرار می‌گیرد.

تصویر ۳- سه تصویرسازی از کتاب‌های فارس دوره ابتدای (به ترتیب از راست به چپ) ششم دبستان، سوم دبستان، اول دبستان

جنبه دوم متن شعر یا به نحوی درست‌تر خاصه‌های ماهوی و ساختمان درونی شعر است به گونه‌ایی که در تصویر سازی برای شعر غنایی تفاوت‌های فرعی بسیار می‌توان با دیگر انواع شعری از جمله حماسی و تعلیمی یافت. بدین صورت می‌توان با توجه به مضامین و ساختار شعرها طیف خاصی از تصویر سازی‌ها را به وجود آورد تا به تاثیر هرچه بهتر تصویر در متن کمک شود که این موضوع در کتاب‌های فارسی دوره‌ی ابتدایی کمتر مورد نظر قرار گرفته شده است و جا برای انجام هرچه بهتر آن وجود دارد.

۶- رنگ در تصویرسازی کودک

در اولین برخورد با تصویر نخستین عنصری که خودنمایی می‌کند وجود عنصر رنگ است. رنگ مهم‌ترین عنصر بصری از نظر بار احساسی و عاطفی است که برای توصیف موضوع اثر و خصوصیات آن به کار می‌رود. بنابراین دارای نیروی ویژه‌ای در انتقال پیام‌های بصری است. بنا به گفته‌ی بولوگ ارتباط درک ما از زیبایی با رنگ بسیار ساده و فوری است و حتی اگر هیچ شناختی درباره‌ی نظریه‌ی غیرعملی از رنگ نداشته باشیم به‌طور غریزی در موقعیتی قرار داریم که رنگ به راحتی در ما نفوذ می‌کند (رمضان عرب، ۱۳۸۲، ۲). این عنصر در تصویر سازی کتاب کودک در جذب و روند یادگیری نقش اساسی دارد و شیوه و سبک تصویرگری که ممکن است باعث ایجاد عدم درک و ایجاد اشکال در بیان داستان شود را می‌توان با این عنصر تا حد زیادی برطرف نمود و ارتباط کودک را با متن بیشتر کرد. نقش رنگ در کتاب کودک را می‌توان به سه نوع تاثیر حسی، نمادین و ساختاری تقسیم کرد که استفاده از هر گروه باید متناسب با مفهوم مورد نظر متن باشد تا به بهترین شکل تاثیر خود را بر مخاطب عرضه دارد. در تاثیر حسی رنگ‌ها علاوه بر تداعی سردی و گرمی، خلوص یا اشباع رنگ نیز مورد توجه قرار می‌گیرد که بسیار مورد علاقه کودک بوده و به شدت در فهم تصویر به او کمک می‌کند (تصویر ۴).

تصویر ۵- تصویرسازی از کتاب فارسی ششم دبستان

تصویر ۴- تصویرسازی از کتاب فارسی دوم دبستان

از دیگر جنبه‌های تاثیرات حسی رنگ می‌توان به توانالیه رنگ یا رنگ‌های تک فام نیز اشاره کرد. این رنگ‌ها به دلیل کنتراست کمی که با هم دارند، ضمن ارثه‌ی ترکیبی آرام از هماهنگی بسیار بالایی در تصویر برخوردارند (تصویر ۵). در دیگر تاثیر رنگ که تاثیر ساختاری آن است، ساختارهای پالت‌های رنگی شکل می‌گیرد که در این پالت‌ها رنگ‌های مکمل و رنگ‌های هم-خانواده در تصویرگری کتاب کودک از جنبه‌های مهم‌تری برخوردار بوده به شکلی که در این رنگ‌ها شاهد وجود یک نوسان و تقابل هارمونیک نسبت به هم بوده که این امر ترکیبی بسیار هماهنگ و آرامش بخشی را برای کودک به ارمغان می‌آورد. تاثیر و معانی دیگری نیز از رنگ‌ها تداعی می‌شود که حالت نمادین و سمبلیک است. مانند رنگ قرمز که دارای معانی سمبلیک عشق، گرما، زندگی و شاید صدها معانی دیگر است. استفاده از این جنبه‌ی تاثیر رنگ راه را برای انتقال معنای درونی تصویر آسان می‌کند و معانی ضمنی تصویر را نیز به گونه‌ایی دیگر بیان می‌کند. نکته شایان توجه در پایان این بخش سفید خوانی در کتاب-های درسی کودکان است به گونه‌ایی که می‌توان آن را مهم‌ترین بحث درباره‌ی رنگ دانست که رعایت آن سبب جلوگیری از خستگی چشم می‌شود.

۸- نتیجه‌گیری

امروزه رایج‌ترین کاربرد تصویرسازی‌های آموزشی را می‌توان در کتاب‌های درسی کودکان جست و جو کرد. تصویر در این کتاب‌ها به عنوان یک ابزار تاثیرگذار در انتقال مفاهیم آموزشی عمل می‌کند و با پیوند میان متن و تصویر به درک هرچه بهتر درون مایه اصلی متن کمک می‌کند. حال با توجه به مطالب ذکر شده می‌توان گفت ارائه دادن تصویر خوب برای کودک در کتاب‌های درسی استفاده درست از سه مولفه معنای، سبک، فرم و رنگ در تصویرسازی است که در صورت رعایت درست و به جا این سه مولفه تصویر بر روان شده هرچه بهتر متن کمک می‌کند و درک آن را برای مخاطب کودک آسان‌تر می‌کند یعنی انجام مهم‌ترین رسالت کتاب‌های آموزشی را به عهده می‌گیرد که همان انتقال مفاهیم درسی به دانش‌آموزان است.

منابع

- ۱- اکرمی، جمال الدین(۱۳۸۸) سبک‌های هنری در تصویرگری، کتاب ماه کودک و نوجوان، خرداد.
- ۲- پاکباز، روبین (۱۳۹۳) نقاشی ایران(از دیرباز تا امروز)، چاپ دوازدهم، تهران: زرین و سیمین.
- ۳- پرتجان، الیزابت(۱۳۹۲) زیبایی و هنر، ترجمه: سعید خاوری‌نژاد، تهران: سوره مهر.
- ۴- داندیس، دونیس(۱۳۹۳) مبادی سواد بصری، ترجمه: مسعود سپهر، چاپ چهل و یکم، تهران: سروش.
- ۵- رمضان عرب، فرانک (۱۳۸۲) روح و رنگ(تأثیر روان رنگ‌ها در ادراک انسان)، فصل نامه طراحی، شماره صفر، کاشان.
- ۶- سیانسیلو پاتریشا(۱۳۸۰) انواع تصویرگری در کتاب‌های کودک، ترجمه: فاطمه زمانی، کتاب ماه کودک و هنرمندان، شماره ۵۰.
- ۷- سید حسینی، رضا(۱۳۹۱) مکتب‌های ادبی، جلد دوم، چاپ شانزدهم، تهران: نگاه
- ۸- گرانسیلو، پاتریشیاچی (۱۳۸۵) سبک‌های هنری در تصویرگری کتاب، ترجمه: سید محمد امیدروشناس، شماره ص ۲۰۴ سال ۹، شماره دو سال ۱۰-۹-۸ خرداد.
9. Ivins, William M. ,Jr. ,Prints and Visual Communication, London: Routledge and Kegan Paull, Ltd, 1953.

